

# O NOME E A OBRA DO PADRE SARMIENTO NO FRANQUISMO

Xesús Alonso Montero

## 1. Algunhas singularidades de Frei Martín Sarmiento

Na España da Ilustración, poucas persoas máis versadas que o Padre Sarmiento en tantos e tan distintos saberes. Polígrafo de tantas dimensións, sempre estivo lonxe, voluntariamente, do proscenio, que é o lugar para recibirlos aplausos do público. Pero el, o sabio Sarmiento, que escribiu miles de pregos, non quixo publicalos, non os fixo públicos. Morreu, en 1772, case inédito, pero, entre moitos eruditos, con auréola de sabio, de “Salomón gallego”, como reza un poema de 1773<sup>1</sup>.

Só nunha ocasión este erudito alleo a calquera vaidade literaria, este sabio obstinado en escribir para si ou para algún amigo moi especial, publica un libro, pero fíxoo para arrepoñerse, publicamente, a unha inxustiza, ós ataques de que era obxecto a obra intelectual do Padre Feijoo, de quen era, ademais de confrade, amigo e devoto admirador. Feijoo foi atacado, moitas veces, pola súa actitude intelectual, ortodoxa sempre, posta ó servicio das luces, é dicir, contra non poucos escurantismos da época. Sarmiento, devoto da obra intelectual de Feijoo, decide, por unha vez na vida, doído de tantos ataques, non poucos inicuos, saír da austera cela benedictina, achegarse ó proscenio das Letras e publicar un libro, non en demanda de aplausos, si para facer xustiza. En efecto, no ano 1732, publica en Madrid, en dous volumes, a *Demostración crítico-apologética del Theatro Crítico Universal*, obra de tanto éxito que, en vida de Sarmiento, foi editada tres veces máis. Sentía no cerne do seu espírito de tal xeito as impugnacións a Feijoo que el, pouco dado ás artes da poesía, chegou a publicar, nunha folla solta, un “Soneto al impugnador del Theatro Crítico” (Madrid, 1749).

Dentro das singularidades deste *monstruum sapientiae*, non foi a menor a de manter os seus escritos, ano tras ano, na ineditéz, condición, como vimos de ver, só desmentida cando houbo que defender intelectualmente a quen, gloria da súa orde e do seu país, lonxe de ser merecente de certos ataques, merecía gratitude e gabanzas.

Hai outras singularidades, entre elas a de non admitir —e menos solicitar— cargos de responsabilidade por importantes que fosen. Coñecida é a carta de 1755 na que adianta a súa renuncia a ser abade de Ripoll, tendo en conta —aclara— “mi genio totalmente adverso a ese género de dignidades y empleos”<sup>2</sup>. Preludia a actitude doutro sabio eclesiástico galego, tamén filólogo, Ángel Amor Ruibal, quen, invitado a ocupar unha cadeira episcopal, respondeu: “Con las manos enguantadas no se puede escribir”<sup>3</sup>. Ó Padre Sarmiento todo o tempo lle era pouco para ler, escribir e investigar, fóra ou den-

tro do convento. Supoñen algúns —con acerto, creo— que, como eclesiástico, dedicou as horas estritamente indispensables ós oficios relixiosos. Na orde beneditina, que ten como divisa “ora et labora”, o Padre Sarmiento laborou moito máis que orou.

## 2. A gran singularidade

Quen lea cun pouco de atención un libro de 1947, magnífico aínda para hoxe, *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, de Fernando Lázaro Carreter<sup>4</sup>, especialmente a Parte Segunda, titulada “Español y latín” (pp. 125-192), decatarse axiña de que nese período, o da Ilustración, son moitos os escritores, eruditos e pedagogos que, conscientes de que o latín das aulas era moi deficiente e de difícil acceso, propuñan, sen faltarlle ó respecto á vella e nobre lingua clásica, a presenza da lingua vulgar nas cátedras e tamén o uso desta na exposición dos temas científicos e filosóficos, temas nos que o latín fora exclusivo ou hexemónico durante séculos. Lázaro Carreter aclara: “Feijoo estaba dando el ejemplo, tratando de todos los asuntos del cielo y de la tierra en un claro y sencillito castellano”<sup>5</sup>. Os amigos de Feijoo están nesta liña, e algún, como Martín Martínez, chega a redacta-la súa *Medicina scéptica* en castelán, rompendo coa tradicional lingua facultativa, o latín<sup>6</sup>.

Está a soar, moi en serio, a hora da lingua vulgar, pero, dos vulgares, o que os ilustrados españois defenden, practican e propoñen é o vulgar que conta xa cunha espléndida tradición literaria, o castelán, idioma que, mellor ou peor, falan, polo menos en certas ocasións, as persoas cultas e “importantes” dos territorios onde ese idioma non é vernáculo, non é o do país. Sábese que a inmensa maioría das xentes dos territorios extracasteláns falan, aínda que non o lean nin o escriban, outros idiomas.

Pois ben, ¿qué pedagogo ou que home de Letras se interesou por estes vulgares, menos ilustres, para propoñelos ou como linguas de estudio ou como linguas para, desde elas, penetrar con máis eficacia e facilidade no templo laico do castelán ou no templo sagrado do latín? Ninguén ou case ninguén.

O compromiso de Feijoo e os eruditos do seu círculo —recalca Lázaro— non está, nesta pugna, co latín. Pero nese círculo está tamén o Padre Sarmiento, que vai máis alá dos seus amigos, o que Lázaro consigna non sen certo asombro:

Defiende la lengua propia como la más apta para ello, en contra del latín, y no se muestra muy dispuesto a aceptar las razones de jesuitas y escolapios en este punto. Se le antojaba necedad el querer aprender una lengua desconocida en un texto escrito en dicha lengua: era necesario que los muchachos conocieran previamente el castellano; aun más, a los niños gallegos había que enseñarles el latín con gramáticas escritas en su propio dialecto<sup>7</sup>.

Chegado aquí, Lázaro non aduce ningún texto de Sarmiento e limítase a remitir, en nota, ás páxinas 191-195 do libro de Antolín López Peláez *Los escritos de Sarmiento y el siglo de Feijoo* (A Coruña, 1902). É mágoa que Lázaro non tivese en conta —ou non tivese acceso— unha obra de Sarmiento fundamental, tamén para esta cuestión, o *Onomástico etímo-*

*lógico de la lengua gallega*, non inédita daquela. Editárase en 1923, en Tui, como folletín de *La Integridad*, edición, certamente, pouco asequible<sup>8</sup>. No *Onomástico* abundan os parágrafos sobre esta insólita reivindicación, algúns tan claros como o 79, onde Sarmiento afirma, sen rodeos, que ós nenos galegos hai que ensinárllle-lo latín usando só a lingua galega.

¿Quen, entre os ilustrados do XVIII, reivindicou, para aprende-lo latín, o uso dun vulgar non ilustre? O documentado libro de Lázaro Carreter non consigna ningún outro nome, indicio significativo.

Un especialista nestes temas, Ramón Mariño Paz, precisa que “a proposta de Sarmiento era literalmente revolucionaria”, dito o cal aclara:

Salvo algunha ilustre excepción coma a de Jovellanos, que, preso no castelo de Bellver, observou que os nenos mallorquinos non daban asimilado o que lles intentaban aprende-los seus mestres porque llelo ensinaban en castelán e non en catalán, ninguén se situou na liña marcada polo P. Sarmiento. A norma foi a preconizada por Mayans<sup>9</sup>.

En efecto, Sarmiento non está totalmente só, como aclara —el o primeiro— Mariño Paz, pero conviría ter en conta que, nun territorio específico, o de Cataluña, non escasean, no seu discurso metalingüístico, obras nas que se afirma que o catalán debe ser a lingua escolar dos nenos. Algunhas son claras xa no título como *Instruccions per l'ensenyança de minyons*, de Baldiri Rexach (1749). Certamente, Cataluña era diferente, moi diferente. Non se esqueza —se se compara coa Galicia de Sarmiento— que o catalán, lingua escolar poucos anos antes, tiña, daquela, unha certa presenza na escrita e era falado, en boa parte, polas clases acomodadas e dirixentes.

De tódolos xeitos, o que en Jovellanos é unha observación de pasada, en Sarmiento é unha especie de cruzada pedagóxica, cruzada, por outra parte, a favor da súa lingua natal e infantil, aquela en que non foi escolarizado. De aí a paixón, paixón ausente en Jovellanos. Sáibase que Jovellanos, asturiano, nunca se manifestou a favor do bable, polo que algunha vez se interesou como erudito, asunto estudado, xa hai tempo, por Ángel del Río<sup>10</sup>.

### 3. Máis sobre esta singularidade: a carta, de 1758, sobre a educación de Alonsoño

O 28 de xuño dese ano, Sarmiento escribe ó seu irmán Francisco Javier, que vive en Pontevedra, unha carta que constitúe, sen dúbida, un documento pedagóxico, ademais de insólito, de moi alto valor. Velaquí o que cómpre reter neste noso traballo:

a) “Celebro que *Alonsoño* y *Matildiña* vayan saliendo aguditos para maldita la cosa. Es preciso no aterrar a Alonsoño con castigos ni espiritarle con la *Compañía* y otros espantajos. *Cariño*, *premio* y *emulación* han de ser sus atractivos y, sobre todo, *ciencia* y *claridad* y *arte* en enseñarle, pues tengo evidencia que hay mucha falta de eso en España. Ahora que está niño, haz que le saquen a pasear y que vea objetos nuevos y *espectables*.”

b) “Y quiero que se le enseñe la *lengua gallega* con especial cuidado, además de lo que deba charlartear con los otros *niños*. No pienses en que *castellanice* hasta que sepa bien y con extensión el *Gallego*.”

c) “Es una desalmada necesidad poner los *niños gallegos* a la *jerga* de la Gramática antes de saber con mucha extensión la *lengua gallega*... Hazte cargo que al *portugués* se le enseña el Latín en portugués, al francés en francés... al sueco en sueco, al *castellano solo* en castellano.

Pues ¿qué tiranía es que al gallego no se le enseñe en gallego el Latín? ¿Qué fatuidad es que al niño gallego se le enseñe una lengua innota en lengua castellana que no entiendo? Había de quemar todo libro de Gramática que pasase a Galicia y que no estuviere explicado en lengua *gallega*.”

d) “Tengo evidencia de que un niño gallego si sabe ya bien su lengua entrará como por su casa a entender Latín, y después a entender el castellano mejor que los castellanos mismos.”<sup>11</sup>

O Padre Sarmiento, como fará, logo, no *Onomástico* e noutras obras desaproba o método *ignotum per ignotum*, terminoloxía que o noso pedagogo repite *ad nauseam*. Quizais non hai en toda a oceánica obra de Sarmiento unha páxina tan precisa e elocuente, como esta carta, sobre os seus insólitos postulados pedagóxicos. Cando, uns e outros, afirmamos que Sarmiento, no XVIII, propuxo e predicou unha escola en galego, eu faría, pola miña parte, unha suxestión. ¿Tiña presente Sarmiento os alumnos todos das escolas primarias (públicas e privadas)? Eu teño a impresión de que Sarmiento pensa, esencialmente, nos alumnos que, xa adolescentes ou mozos, van estudar carreira (civil ou eclesiástica), para os cales, daquela, aínda era indispensable o latín. Serán estes os que deberían enfrontarse coa Gramática (latina) desde o galego.

É o que Sarmiento recomenda para o seu sobriño, que non é un rapaz calquera. Fillo de don Francisco Javier García Sarmiento, douto en Leis e en Botánica e Comisario de Mariña en Pontevedra, todo fai supoñer que Alonsoño, por cultura e economía familiar, está chamado a facer carreira, carreira maior, e, cando elixa o centro de estudos, eclesiástico ou civil, o latín aínda é, nesa altura, indispensable.

Repárese que, na carta, Sarmiento empeza falando dos seus dous sobriños, Alonsoño e Matildiña, para celebrar que sexan agudos coma allos. Pero, dito isto, a nena desaparece da carta, porque, en realidade, a quen afecta a pedagogía do latín é o neno, a aquel neno rico (máis ou menos), único tipo de alumnos presentes, daquela, nos estudos non moi primarios. As nenas, aínda as Matildiñas (fillas de pais cultos e acomodados), non cotizaban na bolsa da educación máis ou menos elevada.

Aínda así, a carta do 28 de xuño de 1758 resulta un documento que compendia moi ben tantas e tantas páxinas dispersas sobre o tema, unha teima, ás veces, para o seu autor. O que máis asombra é que esta extraordinaria páxina da pedagogía galega permanecese inédita 226 anos: de 1758 a 1984, ano en que a publicou o profesor Pensado Tomé como un dos apéndices de *La educación de la juventud*<sup>12</sup>. Supoñemos que o profesor Pensado copiouna da manuscrita obrante na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela, fonte que citan, en 1995, Xosé Filgueira Valverde e M.<sup>a</sup> Xesús Fortes Alén,

os editores do *Epistolario* (Consello da Cultura Galega). Interesado eu en facer unha edición facsimilar de tan importante texto, comunicáronme algúns investigadores, entre eles Antón Costa, que este manuscrito non existe na Biblioteca Xeral ou non está, polo momento, localizable. Informado do cal, consulto o *Catálogo de manuscritos da Biblioteca Xeral*, redactado por María Virtudes Pardo Gómez (Universidade de Santiago de Compostela, 1998), no que se le: “Falta a carta nº 22 (28 de junio de 1758)” do Mss. 599/1, Cartas de Sarmiento (90 pezas).

#### 4. Páxinas de Sarmiento sobre a defensa e ilustración da lingua galega

Son moitas e aparecen en obras súas de moi distintas épocas. Sarmiento era moi consciente de que defendía e gababa un idioma que, fóra e dentro de Galicia, era subestimado, un idioma, por outra parte, non empregado na escrita desde había séculos, salvo en pouquíssimas excepcións. De aí, os seus esforzos en descubrir e acentuar “virtudes” no galego, entre elas a proximidade ó latín ou a carencia de arabismos, punto este no que esaxeraba un pouco. Recentemente Henrique Monteagudo recolleu e organizou, en tradución galega, estes e outros textos nun corpus moi útil<sup>13</sup>.

Quizais o que máis lle doe a Sarmiento é o silencio das musas vernáculas durante séculos: sen literatura galega no XVIII, no XVII, no XVI... ¿E na Idade Media? Sarmiento, erudito como poucos, fixo esforzos como ninguén para descubrir algún monumento literario no noso idioma. Ningún dos tres Cancioneiros profanos fora editado, fraga lírica da que o noso erudito non tiña noticia. E así as cousas, un bo día —un día marabilloso para el— bate coa *Carta Prohemio* do Marqués de Santillana, que el transcribe, alborozado, nos parágrafos que lle (nos) interesaban, entre outros, este: “... no ha mucho tiempo, qualesquier Decidores o Trobadores de estas partes, agora fuesen Castellanos, Andaluces o de la Estremadura, todas sus obras componían en Lengua Gallega o Portuguesa”.

Léanse, completos, os parágrafos 368 e 369 das *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles*, libro de 1745 que Menéndez Pelayo considerou como “el primer ensayo formal sobre los orígenes de nuestra poesía”<sup>14</sup>. Máis adiante, no parágrafo 452, o deslumbrado lector de Santillana láia-se nestes termos: “Yo, como interesado en esta conclusión, por ser gallego, quisiera tener presentes los fundamentos que tuvo el Marqués de Santillana, pero en ningún autor de los que he visto se halla palabra que pueda servir de luz”.

O eruditísimo patriota morreu sen ter nas súas mans textos de Mendiño, Airas Nunes ou Pero Meogo, pero, no seu afán de defender e ilustrar, *velis nolis*, a lingua galega, é capaz de escribir, anos despois: “Noten este precioso pasaje de un docto Marqués y castellano del siglo XV. Los castellanos que hoy desprecian la lengua y poesía gallega y los gallegos que huyen y aborrecen hablar gallego y metrificar en esa lengua nativa por despreciarse a sí mismos, en tanto grado, continúa el Marqués, que no ha mucho tiempo... Apostaré que no habrá gallego que sepa este precioso y antiquísimo anécdoto”<sup>15</sup>.

Sarmiento, antes de le-la *Carta Prohemio*, batera cun códice das *Cantigas de Santa María*, que, lidas con fruición, chegou á conclusión de que foran escritas en galego, conclusión que lle pareceu a el mesmo “inaudita paradoxa”. De contado, confesa que estivo “perplexo muchos años”, pero que, ó le-la *Carta* de Santillana, saú da súa perplexidade<sup>16</sup>. Lémbrese que as *Cantigas de Santa María*, “de” Afonso X, publicáronse por primeira vez case século e medio despois. Fíxoo o Marqués de Valmar no ano 1889 en edición da Real Academia Española.

Noutra ocasión<sup>17</sup> referinme polo miúdo ó Sarmiento debuzado sobre este venerable códice de poesía mariánica en galego e cobizoso de encontrar, canto antes, as páxinas poéticas escritas no noso idioma antes da *Carta* de Santillana, texto co que o noso erudito debeu de soñar máis dunha vez.

Este é o Sarmiento que, consciente do fráxil chan que trepa, aférrase ó que sexa con tal de aducir calquera dato que illustre —que dea lustre— ó seu idioma.

Non ignora Sarmiento que a súa proposta pedagóxica —a de ensinar ós nenos en galego, un idioma tan subestimado— recibiríase como unha proposta peregrina. Consciente do arriscado da proposta —ensinar nunha lingua B, diríase hoxe— esfórzase en ver no idioma virtudes intrínsecas que moitos non sospeitan, tantas que no noso vulgar —un idioma ágrafo— poden explicarse con eficacia conceptos requintados como o da paralaxe en Astronomía. E, meu dito meu feito, Sarmiento, instituído en mestre de primaria, recita a súa lección: “¡Ai meniño! Olla, se te pos debaixo dun melón que está colgado do faiado...”. A lección figura no parágrafo 20 do *Onomástico*, ese gran libro.

Así pois, Sarmiento, sempre un lexicógrafo e un etimólogo aínda hoxe vixentes, é autor de páxinas, moitas e con calquera pretexto, incursas no xénero erudito que denominamos “defensa e ilustración” da lingua, dito sexa, unha vez máis, coa terminoloxía inventada por Joachim du Bellay en 1549 (*Deffence et illustration de la langue françoysse*).

## **5. O estudio da vida e a edición das obras de Sarmiento nos anos do franquismo: outra singularidade**

Tamén Sarmiento, *post mortem*, vai ser singular. O seu nome vai ser utilizado reiteradamente en Galicia por certas persoas e unha institución de nome moi relevante, institución e persoas que utilizaron o seu nome en van, pois nada ou case nada fixeron para estudia-la vida do gran polígrafo e edita-los libros que máis podían interesar ás persoas con inquiredanzas dignas de tal nome. Imos ver como Sarmiento, nese anos, tivo que ir ó exilio na compañía de Castelao, Luís Seoane, Otero Espasandín e Núñez Búa.

### **5.1. En Galicia: irrelevante labor do Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”**

Esta institución fundouse en Santiago o 15 de febreiro de 1944 e nela integráronse (varios con problemas de conciencia) algúns dos que foran membros importantes do Seminario de Estudos Galegos. Sabido é que o prestixioso Seminario fora clausurado (ou

incautado) no verán de 1936, verán tamén trágico para este instituto de investigación e cultura. Sobre o Seminario contamos cun libro moi documentado de Alfonso Mato<sup>18</sup>, quen, pese ó seu saber e ós seus afáns esclarecedores, non precisa cal foi, no fatídico verán, a actuación concreta das novas autoridades e o comportamento dos socios do Seminario que na nova situación non estaban ameazados politicamente.

En 1944 a creación do Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento” foi unha operación política, como non podía ser doutro modo. Algo tiña que face-lo franquismo que tivese unha mínima color galeguista, sobre todo nesas datas nas que os asesores máis intelixentes de Franco sabían que Hitler non ía gaña-la guerra, coñecedores eles do significado da victoria soviética en Stalingrado e do desembarco dos aliados en Sicilia.

Aquí as cousas, créase o Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, que sucede, sen continualo, ó Seminario de Estudos Galegos. Non acerta o actual director do Instituto, Eduardo Pardo de Guevara y Valdés, cando afirma que o Instituto é o “sucesor real y moral” do Seminario<sup>19</sup>.

Sobre este punto, convén facer memoria, e referírmonos, en primeiro lugar, ó feito, moi significativo, de que o director da nova institución foino (ata a súa morte, en 1971) Francisco Javier Sánchez Cantón, catedrático de Historia da Arte na Universidade de Madrid, cidade na que tiña outras responsabilidades, algunhas de designación política. Era, en efecto, un home de plena confianza para o Réxime, como o era toda a súa familia pontevedresa. (Sáibase que o seu irmán, o capitán de artillería Luis Sánchez Cantón, foi quen detivo no Goberno Civil de Pontevedra a Alexandre Bóveda<sup>20</sup>).

O Instituto, pois, no espírito, está moi lonxe do Seminario e dos compromisos éticos e científicos que este tiña coa sociedade galega nos anos da República. Era imposible daquela, aínda que o señor Sánchez Cantón o quixese, que non o quería; por iso foi designado responsable máximo dunha institución que sucede, sen continualo, ó Seminario. Non se diga, pois, que o Instituto foi o seu sucesor real e moral. Abondaría, para non emitir este xuízo, con coñece-la controversia de Sánchez Cantón con Castelao, que eu vou expoñer do xeito máis lacónico. O 20 de xullo de 1946, Castelao, cun pé xa no estribo do barco que o levaría a París como ministro do Goberno Giral, asina o “Envío” de *As cruces de pedra na Galiza*, que finaliza desta maneira:

Temo que os novos eruditos de Galiza sóio xulguen este traballo en razón dos moitos escesos e defeitos que contén, esquecéndose de que sempre fun pouco amigo da cultura esterilizada. Pero, pol-o menos, verán que eu non son “un artista desgraciadamente perdido para Galicia”, como acaba de sentenciar o novo timonel da erudición galega, proscribindo así o meu honrado nome.

Este libro, pois, non foi escrito para quenes maldefenderon o Seminario de Estudos Galegos, nin para os que o suplantaron, pondo a nosa cultura nas fauces dun Estado devorador. Non; este libro, escrito no desterro, vai dirixido aos meus vellos compañeiros, que cicáis os reciban con alegría. Xa sei que non é unha grande cousa; pero é unha proba de miña lealdade ao Seminario e do meu amor a Galiza<sup>21</sup>.

Sánchez Cantón, “o novo timonel da erudición galega”, nunha reseña de *As cruces*, replica nestes termos:

Pero, si debo y quiero callar en lo que a mí atañe, no puedo menos de puntualizar lo que concierne a la sucesión del Seminario de Estudios Galegos. Disuelto este en el mentado año [1936], cumpliendo las normas fijadas en su propio reglamento [...] interrumpiose todo cultivo de los estudios sobre Galicia y se perdieron vocaciones y entusiasmos. El Consejo Superior de Investigaciones Científicas —creado en 1940—, con generosidad de miras, que los gallegos nunca agradeceremos lo bastante, fundó el Instituto P. Sarmiento en 1943... acogió sin la menor reserva a cuantos habían trabajado en el Seminario dentro de las secciones que podríamos llamar de Letras<sup>22</sup>.

Fai falta ser cínico para afirmar que o Seminario se disolveu cumprindo as normas fixadas no seu propio regulamento. No verán do 36, a violencia política, *de facto*, aniquilou a entidade e a actividade do Seminario de Estudos Galegos como aniquilou, da mesma maneira, os partidos políticos e os sindicatos. En canto ós ex-seminaristas acollidos sen a menor reserva, son moitos os eruditos de hoxe, sobre todo despois dun importantísimo e batallador libro de Isaac Díaz Pardo<sup>23</sup>, que non ignoran que algúns deles, sobre todo Otero Pedrayo, participaron no novo Instituto conscientes de que era unha operación política pero tamén sospeitando que algo se podía facer (por parte deles, precisamente). Para entender mellor este maniqueo texto, convén saber que a páxina na que figuran estas liñas (e outras) foi suprimida, anos despois, na edición do volume de F. J. Sánchez Cantón *Pontevedra y los pontevedreses* (Museo de Pontevedra, 1973).

A nova institución para os estudos galegos acolleuse a un nome glorioso na historia da erudición galega, o do Padre Sarmiento, intelectual, por outra parte, moi comprometido no seu tempo cos adiantos e as melloras do seu país. Ninguén lle pode discuti-lo acerto na denominación. Pero un centro de estudos que se rotula con esa advocación (a do Padre Sarmiento) tiña a obriga, prioritaria quizais, de centrar unha parte do seu labor no estudio desa inxente figura, na edición dos seus inéditos (miles de páxinas aínda neses anos) e na edición dos traballos esgotados ou insuficientemente anotados. O que se fixo durante anos e anos foi pouco, moi pouco, e pobre, moi pobre. Xa o propio Sánchez Cantón, en 1945, entoaba esta especie de *mea culpa*:

Se ha mostrado extrañeza ante la ausencia de Fray Martín Sarmiento en los índices de los tres primeros fascículos de *Cuadernos [de Estudios Gallegos]* del Instituto amparado bajo su nombre. Aunque en una publicación incipiente pueden tener excusa omisiones tales, para subsanar la señalada, doy a la imprenta tres cartas autógrafas...

Son palabras que inician o seu artigo “Un miliario descuberto y estudiado por el P. Sarmiento”, publicado no volume III (1945) da revista que era órgano da institución.

Pese ós bos propósitos do director, as páxinas sarmentianas en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, antes de 1972, son escasísimas. Quen queira verificalo consulte o volume publi-



cado pola institución en 1995 co título *Estudos [sic] adicados a Fr. Martín Sarmiento. Artigos dos “Cuadernos de Estudios Gallegos” (1945-1982)*. Unha boa parte deste volume é a reimpresión do tomo XXVII (fascículos 81-82-83), correspondente ó ano 1972, bicentenario da morte do noso sabio. Trátase dun número monográfico, o de 1972, digno de Sarmiento. Era Filgueira Valverde o director do Instituto (e dos *Cuadernos*), e os tempos (tres anos antes da morte de Franco) aconsellaban outros modos.

Pero ¿cantas páxinas sarmentianas se publicaron, nos *Cuadernos*, entre 1944, ano da estrea, e 1972? Recolleitas están no volume de 1995, que prologa Eduardo Pardo, o actual director da institución, nestes termos: “Nesta nova edición [a do tomo XXVII, de 1972], endebén, coidadosamente corrixida, intégranse, cos artigos do volume devandito, todas cantas aportacións concernentes ó P. Sarmiento foron vendo a luz, espaxadas, nos máis de cen volumes da nosa revista”.

Se esta recompilación, feita polo Instituto, non erra, as “aportacións” anteriores a 1972, son seis, estas: o artigo citado de Sánchez Cantón (1945); cinco cartas ó libreiro Francisco Manuel de Mena, en edición do mesmo Sánchez Cantón (1948); once cartas ó seu irmán Javier, en edición de J. Simón Díaz (1948); un breve artigo de F. Cordero Carrete sobre a orixe de Prisciliano segundo Sarmiento (1953), e dous, pouco extensos, de José L. Pensado (1966, 1969). Pouco máis de cincuenta páxinas é o labor da revista do Instituto entre textos do P. Sarmiento e textos sobre el.

Hai, sen embargo, unha “aportación” máis, que non menciona Eduardo Pardo: a edición, como anexo III dos *Cuadernos*, en 1950, de *Viaje a Galicia de Fray Martín Sarmiento (1754-1755)*. Lemos na cuberta (e na portada): “Ms. de la Abadía de Silos transcrito / por / Fr. Mateo del Álamo y Fr. Justo Pérez de Urbel / Edición y notas de F. J. Sánchez Cantón y J. M. Pita Andrade”. Sendo plausible a exhumación dun inédito, hai que dicir que as notas son escasas e, en canto ó prólogo, que titulan “Explicación”, cómpre reter:

a) “Con el presente Anejo prosigue el Instituto la publicación, iniciada con algunas cartas, de inéditos de Fray Martín Sarmiento. Es tarea que se estima fundamental entre los trabajos de nuestro Centro y que, si hasta ahora se ha llevado con lentitud, motivadora de reparos, esperamos que pueda acelerarse.”

Que se saiba, non se exhumou ningún inédito, agás unha carta sobre Prisciliano, antes de 1972 (Sánchez Cantón faleceu en 1971).

b) “Acaso se piense que debió acometerse la edición de estudios del P. Sarmiento de mayor alcance [...] Lejos del empuje de otras empresas eruditas y literarias, los apuntes concisos del presente relato pueden resultar útiles para estudios diversos.”

O prologuista sabe que ofrece ó público un texto de certo interese pero tamén é consciente de que existen outros inéditos de máis entidade e ambición, “de mayor alcance”. Que nunca o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento” exhumou, e, en canto a reedicións, nunca acometeu a do *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, libro de cabeceira de moitos “seminaristas”, como ten declarado reiteradamente Filgueira Valverde.

É certo que no *Onomástico* hai algunhas páxinas entusiastas a favor do galego (nunha delas figura a lección da paraxe), pero, no esencial, é un libro moi erudito de Lingüística galega (sobre todo de Onomástica) que, arredor de 1960 (non digo en 1944), non alporizaría ás autoridades políticas. Está claro que Sánchez Cantón, ademais de franquista, non quería te-lo menor roce cos ortodoxos do sistema.

Porque algo máis se podía facer. En Galicia, un galeguista, o inspector de ensino primario Luís Viñas Cortegoso, publicou moi pouco despois, en 1952, en Edicións Monterrey (Vigo), outra viaxe de Sarmiento, libro —sen faltarlle ó respecto ó de 1950— máis vivo, de máis celme e cheo de noticias sobre o autor moi interesantes. Titúlase *Vida y viajes literarios...* e lese case como unha novela<sup>24</sup>. Páxinas hai nas que abrolla, coa gracia de sempre, o galeguista *avant la lettre* que foi o Padre Sarmiento. Por exemplo:

Y es bárbara crueldad y necedad excusada que unos forasteros enseñen a los niños gallegos mediante la lengua castellana, que no saben, la lengua anticuada [o latín] que no deben saber, y castigándoles si se les escapa alguna voz o frase gallega de las que han mamado.

Todo maestro de Gramática que no fuera gallego y erudito en su lengua patria, se debe excluir de ser maestro de niños gallegos, aunque sea un Cicerón o un Quintiliano (pp. 34-35).

A edición, coidada e fermosa, contén, ademais do prólogo e das notas de Viñas Cortegoso, unhas “Aportaciones para un Catálogo de los escritos del Rvdo. P. Fray Martín Sarmiento que han sido impresos”. Daquela, 1952, era o mellor catálogo do ramo.

Volvéndonos ó labor do Instituto, é de xustiza sinalar que existe un traballo de Filgueira Valverde que non debe omitirse. Titúlase “El plan de estudios gallegos ideado por el P. Sarmiento” e foi publicado en 1947<sup>25</sup>. Quen fora un activo “seminarista”, agora, nas coordenadas de 1947, sen abdicar da súa intelixencia, expón o programa de estudos que Sarmiento trazara para Galicia, pero omite as referencias que o autor do programa fai, en tantas ocasións, á presenza e á necesidade da lingua galega. Nun momento, sen embargo, o ex-seminarista exprésase deste xeito: “El *Onomástico* era lectura obligada de los fundadores del Seminario en el momento en que surgió la idea de constituirlo...” (p. 32). Pero o *Onomástico* non foi reeditado polo Instituto pese a que da edición de Tui, de 1923, por ser en folletín, había moi poucos exemplares. Houbo que agardar décadas para que o profesor Pensado nos ofrecese a súa erudita edición (1999), moito máis fiable cá voluntariosa de Tui, da que foi responsable o bispo Manuel Lago González.

## 5.2. Sarmiento, na Arxentina, cos exiliados galegos (1942-1964)

Luís Seoane, que foi tantas cousas nas Artes e nas Letras, foi tamén un editor, un editor sen o cal no discurso literario e intelectual galego habería, entre 1937 e 1960, lagoas moi

graves. El soubo sempre qué libros importaban e en cada momento, sobre todo, qué reedicións eran necesarias. No caso de Sarmiento, os dous volumes que nos ofrece son moi valiosos en si, pero, ademais, el intúe que en Galicia non se van reeditar en moito tempo, como así foi. Eses libros son: *Memorias para la historia de la poesía y poetas españoles* (1942) e *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega* (1943). Eu, algúns anos despois, achegueime ó templo erudito e paixonal de Sarmiento a través deses dous volumes, e, coma min, tódolos que non querían renunciar a ese devanceiro que intuían como precursor.

As *Memorias* apareceron na colección Hórreo de Emecé Editores (Buenos Aires), no ano 1942, colección que dirixía Luís Seoane. Léndoo sentímo-la emoción que Sarmiento experimentou cando bateu coa *Carta Prohemio* do Marqués de Santillana ou a emoción con que falaba do venerable códice das *Cantigas de Santa María*. Esa emoción, en moitos de nós, era maior arredor de 1950. Hai moitas outras páxinas interesantes e suxestivas, especialmente aquela en que diserta sobre a capacidade poética das mulleres galegas. Estamos, pois, ante un libro que, en non pequena parte, pertence ó xénero de libros que son unha defensa e ilustración da lingua, ese xénero vedado nesas calendas, e despois, en Galicia, polos custodios da cultura franquista.

Cómpre aclarar que as *Memorias para la historia de la poesía...*, rematadas de escribir en 1745, nunca foran reeditadas desde 1775, data da primeira edición (póstuma, por tanto).

En 1943, o mesmo Seoane publica na colección Camino de Santiago, que dirixe<sup>26</sup>, da Editorial Nova (Buenos Aires), *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*, traballo que nunca aparecera en volume. Seoane parte do texto que Murguía publicara en *La Ilustración Gallega y Asturiana* no ano 1880. Tamén reproduce o prólogo de Murguía e as súas notas, algunhas moi útiles, como a 4 (5 páxinas), que é unha breve historia dos estudos lexicográficos e gramaticais galegos (¡Cantas liñas subliñei no seu día!).

O primeiro editor, López de la Vega, publicou este texto, en 1878, co título “Estudio sobre la lengua gallega y sobre la Paleografía Española”<sup>27</sup>, título que o profesor Pensado, o último editor<sup>28</sup>, discute, como discute o de Murguía, adoptado por Seoane.

Títulos á parte, trátase dunha carta ó P. Esteban Terreros, paleógrafo, carta na que lle responde a dúas preguntas, unha sobre a orixe da lingua galega, e outra sobre a Paleografía española. A resposta ó primeiro punto é a que se inscribe máis de cheo no xénero “defensa e ilustración da lingua galega”. Repárese nestas secuencias:

... es un error creerla [a lingua galega] dialecto de la lengua castellana antigua ni moderna (p. 29)

No sé a punto fijo cuándo se comenzó a escribir; sé, sí, que duró el escribirla en los instrumentos públicos hasta los del tiempo de Carlos V (p. 31)

... y, por consiguiente, se conserva más pura [a lingua galega] y más conforme a su madre la lengua latina (p. 32)

... el idioma gallego, tan desconocido de todos y tan despreciado aun de los mismos paisanos (p. 39)

... hasta ahora no he visto una hoja siquiera en que se trate del idioma gallego, ni menos un pequeño diccionario de sus voces (p. 43)

Repárese que estamos en 1755, e é esta secuencia a que suscita a longa nota de Murguía sobre os estudos lingüísticos en Galicia de fins do XVIII a 1880. Luís Seoane, o responsable desta edición porteña, non só reproduce a carta de Sarmiento (co prólogo e notas de Murguía) senón que, no seu afán de complementar ou enriquecer certos puntos, ofrece bastantes páxinas das *Memorias*, recién reeditadas. Son 75, que se refiren, como aclara o editor, “a todo lo referente a Galicia, a sus poetas, a su idioma, a sus orígenes...” (p. 69).

Agora, cando volvo, despois de tantos anos, ó meu exemplar do *Estudio* publicado por Seoane en Buenos Aires, non me sorprenden as pasaxes subliñadas, algunhas das cales veño de reproducir.

Pero aínda hai máis neste volume: un prólogo, para esta edición, do galego que en Buenos Aires podía ter máis sensibilidade ante estes temas: José Otero Espasandín. Mestre e pedagogo, loitou coa República na Guerra Civil, anos nos que colaborou na revista *Nova Galiza* con artigos moi na liña das súas preocupacións, entre eles, “As promesas galegas: a nosa escola” (8-1-1938) e “Reivindicacións galegas: a Fala i o home” (1-2-1938). Sen ser un especialista, Otero Espasandín percibía ben a magnitude da singular aventura intelectual do Padre Sarmiento e non ignoraba que unha gran parte da súa vas-tísima obra aínda estaba inédita, circunstancia que o leva a escribir:

Pero no, lo que no tiene justificación posible es que a estas alturas sigan los manuscritos en los archivos de la nobleza y de los conventos. [...] Pero sí sabemos que de no haberse interrumpido la tarea que en España se había iniciado, a estas alturas, tanto la obra de Fray Martín Sarmiento, como la de tantos otros que esperan la oportunidad de que se les haga justicia, estarían en todos los escaparates de las librerías de los países de habla española.

E finaliza o ilustre exiliado con estas palabras:

Es necesario además aprovechar muchas de sus orientaciones y enseñanzas, tomarlas como normas de conducta para el futuro. También esto se había empezado a hacer por ciertas instituciones culturales españolas, entre ellas el Centro de Estudios Históricos, el Seminario de Estudios Gallegos, las Misiones Culturales de Galicia, que alentaban y subvencionaban algunos gallegos ejemplares. Al sobrevenir la guerra todo se vino abajo. Pero por fortuna quedan aún personas —más de las que se cree— contagiadas por aquel fervor que puso en pie las mejores conciencias españolas, y que solo aguardan la oportunidad de poner manos a la obra de nuevo. La aparición de esta obra es elocuente testimonio de ello.

As últimas palabras son de recoñecemento a un fraterno compañeiro de exilio, a Luís Seoane, unha desas consciencias contaxiadas do lume cívico e cultural que quentou o corazón de tantos republicanos. Era 1943, e, un ano despois, creárase o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, que nada esencial fixo polo estudio e a edición das obras do noso singular erudito.

Algún tempo despois, os exiliados galegos da Arxentina continuarán coa súa preocupación sarmentiana, uns anos —cómpre teimar— en que, en Galicia, o Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, engalanándose con plumas alleas, non tiña dereito a tan ilustre nome.

Sexa o primeiro, nesta enumeración, Castelao, que menciona unha e outra vez a Sarmiento en *Sempre en Galiza* (1944, 1961), e faino sempre acolléndose á súa *auctoritas*. Hai catro páxinas no “Libro terceiro”, que é de 1943 (349-52), nas que reproduce textos do noso erudito tirados das *Memorias*, seguindo, sen dúbida, a edición que acababa de publicar Seoane na Colección Hórreo (1942). Nun momento, Castelao, referíndose á *Carta Prohemio* de Santillana, aclara, non sen orgullo: “dada a coñecer primeiramente polo P. Sarmiento” (p. 350).

En 1955, volve Seoane ó tema, nesta ocasión para facer unha semblanza de Martín Sarmiento como intelectual “práctico” interesado nas reformas agrícolas e industriais que desen resposta, no seu tempo, a “cerca de un millón de gallegos... que él lamentaba rotos, esquilados, deshechos, explotados sobre la tierra y sobre el mar...”. No artigo parece haber unha certa crítica á intelectualidade galega do momento, ocupada “en cien problemas bellos, inquietantes y sonoros, útiles quizá cuando las exigencias del inmediato vivir de un pueblo están calmadas...”. Titúlase este traballo “El ejemplo del Padre Sarmiento”<sup>29</sup>.

Tamén se publicou en *Galicia Emigrante* (nº 27, 1957) o artigo “Un filólogo a la deriva: Fray Martín Sarmiento”. O autor, asturiano, era tamén exiliado: Clemente Hernandez Balmori, profesor de Filoloxía Hispánica na Universidade de La Plata. Preparaba, nesas datas, a edición do *Onomástico*, “esa obra que todo filólogo quisiera poseer”. Polo que sabemos, non a publicou nin se volveu ocupar de Sarmiento<sup>30</sup>.

Unha vez máis un lingüista refírese ó *Onomástico etimológico de la lengua gallega* en termos entusiastas. O mesmo facía por esas datas o profesor Joseph M. Piel nun traballo escrito para “servir de introdução a uma edição crítica... a qual não chegou a realizar-se”<sup>31</sup>. Este traballo, redactado por volta de 1955, fora concibido como prólogo dunha edición do *Onomástico* que pensaba publicar Galaxia. Preparaba a edición Isidoro Millán González Pardo, rigoroso filólogo e bo coñecedor da obra de Sarmiento, pero, por motivos que descoñezo, non se publicou. Subliñemos, sen embargo, que, unha vez máis, unha institución non concorde co pensamento oficial comprométese con Sarmiento, cun dos grandes Sarmientos, o do *Onomástico*.

En 1964, outro exiliado galego na Arxentina, Xosé Núñez Búa, pedagogo tamén, publica “Feijoo, Sarmiento y el idioma gallego”, traballo aparecido nun volume de

homenaxe ó P. Feijoo no segundo centenario da súa morte (1764-1964) organizado pola Universidade de La Plata<sup>32</sup>. Núñez Búa, que foi profesor de rapaces galegos en Vilagarcía antes do verán de 1936, escolle, con moito tino, textos do *Onomástico* e de *Vida y viajes literarios* nos que o autor aduce argumentos pedagóxicos a favor do idioma galego. Núñez Búa, galeguista militante, mesmo apela a un libro que publicara a UNESCO co título *Empleo de las lenguas vernáculas en la enseñanza* (1954), volume que vén respaldar —parece concluí-lo noso autor— as páxinas de Sarmiento.

### 5.3. Fóra de Galicia: 1949, 1953

Nas dúas primeiras décadas franquistas publicáronse, fóra de Galicia, dous libros importantes: un dun filólogo e outro dunha pedagoga. Do primeiro, de Fernando Lázaro Carreter (1949), xa falamos noutro apartado. Libro moi valioso, sobre todo para coñecer aspectos que non teñen que ver, exactamente, coa Lingüística galega. Repárese, por exemplo, no capítulo que lle dedica a Sarmiento como autor dunha *Tentativa para una lengua general*, que non é, aclara Lázaro, unha lingua universal, lingua que o propio Sarmiento, con humor latino, “la cuento yo *inter chimoeras scientarum*”. Do que se trata é dunha “nomenclatura científica de las especies e individuos de la historia natural”, nomenclatura que Lázaro, despois de gaba-lo profundo sentido filolóxico de Sarmiento, cualifica de orixinal.

É certo que Lázaro na súa brillante tese *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII* non consultou o *Onomástico* (non era moi doado) e que, verbo das ideas pedagóxicas de Sarmiento a favor daquela lingua B que era o galego, bebeu nunha fonte indirecta: no clásico libro de Antolín López Peláez. Pero, en calquera caso, non se lle pasou por alto algo tan orixinal, algo tan novidoso.

Ignorouno, por certo, María Ángeles Galino no seu libro *Tres hombres y un problema: Feijoo, Sarmiento y Jovellanos*, de 1953<sup>33</sup>. O problema é o da educación tal como o entenden estes tres altos espíritos da Ilustración española. A autora, catedrática de Historia da educación, coñece ben ós pedagogos e educadores do XVIII europeo, pero sorprende que, ó tratar de Sarmiento —das ideas pedagóxicas de Sarmiento—, omita (porque non as ignoraba) as referidas ó binomio lingua galega e escola en Galicia.

Pasados algúns anos, foi directora xeral de Ensino Medio antes da morte de Franco, sen dúbida porque a profesora concordaba, no esencial, con aquel sistema educativo. Hai pouco, volveu sobre o noso pedagogo e leu nun Congreso o relatorio “El espacio del P. Sarmiento en la historia de la educación”<sup>34</sup>, traballo no que sorprenden, aínda máis, as omisións advertidas no seu libro de 1953. O recente estudio, no que non omite, é un traballo excelente.

## 6. Final

Hai meses publiquei un traballo breve co título “O Padre Sarmiento e os eruditos franquistas”<sup>35</sup>. Era, pese á súa brevidade, un adianto do presente estudio. Comezaba con estas

palabras: “Tamén o sabio e patriota beneditino foi vítima dos silencios e das reservas que, como quen non quere a cousa, foi perpetrando contra a súa obra a erudición franquista, polo menos ata 1972. Da polifacética do eruditísimo Sarmiento, a dimensión que agora nos interesa é a do estudioso e reivindicador da lingua galega, xusto as páxinas menos gratas ó pensamento oficial español desde 1936”.

Agora, para finalizar, quixera completa-las miñas palabras do mes de maio. En efecto, a erudición franquista coa obra de Sarmiento foi recelosa cando non marxinatora en non poucas ocasións. Ou sexa, o Padre Sarmiento, coitado, tamén perdeu a Guerra Civil. Como Curros Enríquez, por exemplo. E, como Curros, emigrou, foi ó exilio, onde o filólogo e o poeta tiveron favorable e entusiasta acollida.

Porque os franquistas, nisto como en tantas outras cousas do espírito, despois do 1 de abril de 1939, dedicáronse, non a crea-las condicións da paz, dedicáronse a administrar a victoria.

Vigo, xullo, 2002

X. A. M.

## NOTAS

1. Vid. Alonso Montero, Xesús, “O P. Sarmiento e os poetas”, *Día das Letras Galegas 2002*, Universidade de Santiago de Compostela, 2002.
2. Ó Duque de Medina Sidonia (4-8-1755), en *Epistolario*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995, p. 319.
3. Vid. Gómez Ledo, Avelino, *Amor Ruibal o la sabiduría con sencillez*, Madrid, Impr. Orellana, 1949, p. 50.
4. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949. (Trátase da súa tese de doutoramento, lida en 1947).
5. *Op. cit.*, p. 148.
6. *Idem.*
7. *Op. cit.*, p. 149.
8. Moitas décadas despois foi editada, coas debidas anotacións, polo prof. J. L. Pensado Tomé (A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2 vols., 1999).
9. “O P. Sarmiento no seu tempo”, *Cadernos de Lingua*, Real Academia Galega, nº 8, 1993, p. 95.
10. “Los estudios de Jovellanos sobre el dialecto asturiano (Notas acerca de la Dialectología en el siglo XVIII)”, *Revista de Filología Hispánica*, Buenos Aires, V, 1943.
11. *Epistolario*, pp. 113-114.
12. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1984.
13. *Sobre a lingua galega. Antoloxía*, Vigo, Galaxia, 2002 (vid., no índice temático, epígrafes como “galego antigo, máis parecido co latín”, “non ten vocábulos nin pronuncias mouras”, “abundancia de voces”, etc).
14. *Estudios y discursos de crítica histórica y literaria*, vol. I, Madrid, CSIC, 1942, p. 80.
15. *Elementos etimológicos según el método de Euclides (1758-1766)*, *Boletín de la Real Academia Española*, XVIII, 1931, p. 127.
16. *Memorias*, 600.
17. “O Padre Sarmiento, primeiro estudioso da poesía medieval galega, daquela sen exhumar”, *O P. Sarmiento e o seu tempo. Actas*, II, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1997.
18. *O Seminario de Estudos Galegos na documentación que garda o Instituto Padre Sarmiento*, Sada (A Coruña), Edición do Castro, 2001. Sei moi

- ben que Luis Sánchez Cantón, capitán golpista, podía ter irmáns leais á República. A historia demostra que non foi así en Francisco Javier.
19. “Prólogo” ó libro citado na nota 18, p. 10.
  20. Álvarez Gallego, Xerardo, *Vida, paixón e morte de Alexandre Bóveda*, Buenos Aires, Ediciones “Nós”, 1972, pp. 205-208.
  21. Castelao, *As cruces de pedra na Galiza*, Buenos Aires, Editorial “Nós”, 1949 (no colofón, 1950), p. 177.
  22. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, fasc. 19, 1951, p. 298.
  23. *Galicia hoy y el resto del mundo*, Edición do Castro, 1987 (especialmente o cap. 9).
  24. Viñas Cortegoso parte de dous manuscritos, un dos cales xa fora publicado por Juan Domínguez Fontenla no *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense* en 1924.
  25. No volume *El Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos*, Santiago de Compostela, pp. 30-44.
  26. Aínda que neste e noutros volumes da colección faise constar que dirixen a colección Arturo Cuadrado e Luís Seoane, hoxe sábese ben que o verdadeiro director foi Seoane, non Cuadrado, que axudaba en tarefas de imprenta e similares. A concepción intelectual destas e doutras coleccións bonaerenses de tema galego foi sempre de Luís Seoane.
  27. *Revista Contemporánea*, Madrid, XIII, 1878.
  28. “Sobre el origen de la lengua gallega”, en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Vigo, Galaxia, 1974.
  29. *Galicia Emigrante*, Buenos Aires, nº 11, 1955, p. 6. Anónimo, estamos convencidos de que é de Luís Seoane, director da revista.
  30. *Cfr. Textos de un lingüista*, Edición do Castro, 1998 (que, si, recolle o art. de 1957).
  31. “A propósito de um centenário: o “Onomástico” de Fr. Martín Sarmiento (1768)”, *Revista Portuguesa de Filologia*, Coimbra, 1969, p. 118. (Pero en nota aclara que estas páxinas “foram redigidas há mais de dez anos”).
  32. *Fray Benito Jerónimo Feijoo y Montenegro. Estudios reunidos en conmemoración del IIº centenario de su muerte (1764-1964)*, Universidad Nacional de La Plata, 1965, pp. 103-126. (Hai ed. autónoma do traballo de Núñez Búa nun opúsculo publicado, en Buenos Aires, polo Centro Orensano).
  33. Madrid, CSIC, 1953.
  34. *O P. Sarmiento e o seu tempo*. Actas, II, Consello da Cultura Galega, 1997, pp. 221-235.
  35. Nun suplemento especial de *La Voz de Galicia*, A Coruña, 9-5-2002.